

„РУСКАТА СОФИЯ“ – НЕСЪСТОЯЛАТА СЕ ЕМИГРАНТСКА СТОЛИЦА?

Христо Манолакев, Галина Петкова

В историята на руската емиграция 1994 г. ще бъде отбелязвана като особена – в Родината се завърна един писател.

Обратният път – от Изгнанието към Завръщането – е не просто мотив или тема в руската емигрантска литература. Идеологически оспорвано или отстоявано, яростно отричано в реалните му прояви или имагинерно утвърждавано, Завръщането е Битието, Метафората, Кодът, Комплексът на тази култура и на нейната интерпретация. Не са малко решилите се в миналото да следват копнежа и да поемат несигурния път назад... към забравата. Днес, при новите социални, политически и културни реалности, мнозина предпочитат да заместят Завръщането с не-Завръщането. То не е отрицание или отхвърляне на Завръщането, а негово пълно отстраняване като маркиран член на опозицията. Защото днес, в пост-тоталитарното време и пространство, когато емигрантската вълна не е вече идеологически маркирана, не-Завръщане означава едно трансформационно съчленяване на пространствата ТУК и ТАМ, при което отпада необходимостта (поне привидно) от ориентир за идеологическото им обозначаване. В новото СВОЕ-ЧУЖДО и ЧУЖДО-СВОЕ пространство изчезва нуждата от идеологизация на Завръщането; то е желание, възможност.

В този смисъл Завръщането на Солженицин не особено поради своята модална и идеологическа нееднозначност и възможност за многопосочно осмисляне. То се артикулира като семантичен жест, сближаващ тези два крайни модуса на емигрантското битие: Настояще и Минало, Край и Начало – не само в конкретен личностен план, но и в контекста на цялата емигрантска история. Защото олицетворява копнежа на първата вълна за триумфалното Завръщане и едновременно с това не затваря страницата на Миналото, а постоянно напомня за него.

В този аспект, струва ни се, трябва да видим и една от проекциите на нашата конференция – към Града, в който тя се провежда – като завръщане към едно забравено Начало, като спомняне за един от центровете на руската емиграция. Защото съвременната история на руската емигрантска литература се мисли и описва главно като история на отделни личности и произведения, а литературната история на Първата вълна е *И* история на нейните културни центрове.

За „Руската София“ – забравената, непознатата, неизвестната – се заговори напоследък. Изпод пелената на принудително наложеното мълчание се появиха имена на личности, творби, институции, етапни в развитието на руската емигрантска литература. Но в дискурса на „емоцията и есеистиката“ понятието „Руска София“ – метонимизиращо българската страница в емигрантското битие – полу-

чи амбивалентни характеристики. В съседство с Константинопол, един от началните центрове в разселването на емигрантската вълна, София бе идентифицирана като своеобразен „междинен пункт” в придвижването на Запад, с уточнението за обособяване тук на голяма емигрантска колония. Прилепена – през фокуса на усилията за съхраняване на собствената интелектуална идентичност – до Париж, Берлин, Прага и Белград, София априорно започна да се мисли като значим емигрантски интелектуален център. Но доколко подобно изброяване е подходящо като оценъчен критерий за съпоставимост и не е ли то по-скоро опит за изкуствено вписване на българското пространство в модерната днес проблематика за „завръщане на емигрантството”? Защото зад примамливостта на вместиането в определен ценностен ред се крият феномени, чието битие и описание е много по-сложно от еднозначното назоваване. Нашето желание тук е не да хронологизираме историята, а да проблематизираме културната ситуация на възникването на този център. Ключа към нея ще потърсим в една доста известна случка от онова време, многократно споменавана и до днес в популярни статии и в още по-сериозни академични проучвания...

Разбрал за появата на мастития писател и академик Иван Бунин сред емигрантите в София, младият български професор Боян Пенев влага много сили, енергия и ентузиазъм, за да убеди официалните институции в необходимостта от привличането на Бунин в Университета. Но както неочаквано се е появил в София, още по-неочаквано и бързо руският писател я напуска по посока Белград, а оттам – Париж. Любителите на сензацията и до днес обсъждат слухове за някакъв скандал с писателя в хотела, където бил отседнал. Българската културна историография от своя страна пък предпочита патетично да говори за „високомерния отказ” на Бунин и „горчивата обида” на българския учен от този жест. Нека оставим на биографите пикантно-емоционалните аспекти и взаимоотношения между двамата. По-важно е да типологизираме неосъществяването на срещата между тях като глобален културологичен проблем, т.е. не като среща на две личности, а на две култури. Проблематизирането на „Руската София” от тази гледна точка би изглеждало така: не е толкова важно дали София се е състояла като културен център, а дали е била възможна като емигрантска столица? Казано по друг начин, ще се опитаме да погледнем в на „Руската София” през актуалния за днешната хуманитаристика проблем за СРЕЩАТА между културите и различните възможности и ракурси на нейното диалогизиране(1). И по този начин, свързвайки Началото с Края в семантиката на голямото Завръщане, да внесем така необходимия коректив в разчитане знаците на това Начало.

* * *

След 1920 г. в Европа почти няма голям стопански и културен център, в който да не звучи руска реч. Но центровете-емблема на руското са малко; още по-малко са т. нар. емигрантски столици: Париж, Берлин – „литературната столица на Русия” през 1920-1923 г. по думите на Глеб Струве (2) и Прага – „Руският Оксфорд”, център на емигрантския академичен живот след 1922 г. (3). (Към тази ре-

(1) За изоморфизма на различните контексти на битване на руската емигрантска общност в България вж. по-подробно: *Манолакев, Хр. П.* Руската емиграция в България и проблемите на литературната рецепция или „Случаят Пушкин-1937”. – Лит. мисъл, 1993, кн. 2.

(2) *СТРУВЕ, ГЛ.* Русская литература в изгнании. Нью-Йорк, 1965, с. 24.

(3) Определението е на Н. Михайловски от 1924 г. Цит. по: *Makin, M., Tomas, J. Prafue.* City of Russians, Ukrainians and Eurasians. – Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture. 9, p. 69.

дица, макар и с уговорки, днес някои са склонни да прибавят и „Руския Белград“, като най-изявен научен и културен център в Балканския ареал(4)). В изследванията за излизането на Берлин и Прага на преден план се извежда социално-икономическата инфраструктура, която те предлагат като възможност за развитие. Социологизирането на проблема обаче ни се струва едностранчиво или поне недостатъчно като обяснение за „не-ставането“ на София.

Защото в началото – 1920-1922 г. – се забелязват предпоставки, предполагащи бъдещото ѝ оформяне поне като открояващ се емигрантски духовен център – присъствието на известни политически, научни и културни дейци (акад. Н. Кондаков, П. Б. Струве, професорите К. Соколов, Е. Грим, доцентите К. Мочулски, Г. Флоровски, религиозни дейци като проф. М. Поснов, проф. прот. А. Рождественски, прот. Г. Шавелски; интелектуалци като П. Сувчински); тук започва да работи едно от първите задгранични издателства, осъществило ред важни за емиграцията издания; тук програмно заявява себе си т. нар. „евразийство“; възобновява се печатането на маститото сп. „Русская мысль“: формира се едно от първите „Религиозно-философски“ общества, развиващо в началото доста активна дейност. След 1922-1923 г. София все повече започва да се възприема като емигрантска провинция...

Руската емиграция от 1917 г. е действително нещо необичайно в най-новата социално-политическа и културна история на Европа – от пространството на Родното насилствено е изтръгната огромна човешка маса. Поради натрапеността на изгнанието в новата „чужда“ среда задейства силен процес за съхраняване на собствения национален и културен идентитет. „Емиграцията от първата вълна – отбелязва Марк Раев, – за разлика от следващите, по всякакъв начин се стреми да избегне денационализацията”(5). Този охранителен императив е ориентиран позитивно, неговата цел е запазването на културната памет и съхраняването на нейните представители, с една дума – възсъздаване на една БЪДЕЩА РУСИЯ. Това е подход, валиден за цялата руска емиграция: във всички „гнезда на разсейване“ се възпроизвеждат социалните и културни структури и институции, с които се идентифицира руското общество преди разкола – както официалните (от политическите формации до издателствата), така и „паралелните“ (каквато е например „кръжокът“, едно своеобразно средство за „психологическа самокомпенсация“).(6) Но зад фасадата на консолидиращото *Мы* в новото пространство се пренасят и старите противоречия. Така всъщност спецификата на интелектуалния профил на руската колония в България, а следователно и на „Руската София“, се оказва до голяма степен в зависимост както от нейните иманентни духовни потенцици за развитие, но също и от желанието (и възможността) за надмогване или не на старите противоречия.

А колонията почти изцяло се формира от южния бежански поток, присъединил се към отстъпващите части на Доброволческата армия. В началото – 1919-1921 г. – България се предпочита главно поради географската си близост до Родината и неугасналата надежда, че завръщането е близко, предстоящо. По тази причина тук биват задържани и елитните военни части като форпост за една бъ-

(4) Вж. по-подробно материалите в сп. Славяноведение, 1992, кн. 4.

(5) Raeff, M. *Russia Abroad*. A Cultural History of the Russian Emigration. 1914-1939. NY, Oxford, 1990. Цит. по: Славяноведение, 1993, кн. 4, с. 107.

(6) Billington, J.H. *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*. NY., 1967, p. 310.

деца офанзива в Русия. По-късното напускане или оставане в България, освен като финансова възможност, желание за по-добро социално устройване на Запад, трябва да се осмисли и в психологическия аспект на тази географска близост. Така в новото „свое“ пространство наред с идеологическите и политическите противопоставяния в търсене на отговор на изконния руски въпрос „Кто виноват?“, се пренася и още едно – „столица-провинция“, „център-периферия“. А става дори и още по-осезаемо, тъкмо поради новите социално-икономически условия за съществуване. Независимо че в началото на 20-те години, когато неустановеността е доминанта в придвижването от Изток на Запад, центърът е все още „подвижен“, в известен смисъл маргинална величина, България сякаш веднага се ориентира към противоположния полус на опозицията. И ако в големите европейски центрове това противопоставяне е туширано, в периферийна България то е по-видимо при конституиране на колонията.

Едно социологическо проучване на руската професура в София отчита, че до установяването си в България повечето от тях са преподаватели в периферийни университети (Киев, Одеса, Севернокавказки). Отбелязваме факта, не за да омаловажим значимостта на създаденото от тях в принудителното емигрантско битие, а за да внесем коректив в забелязващата се напоследък митологизация на техните имена. Нека кажем направо: В големите европейски научни центрове са били предпочитани, и това е напълно естествено, капацитетите, утвърдените имена от Московския и Петербургския университет. Равнището на Софийския университет от онова време като че ли е било най-достъпно, най-възможно тъкмо за тези преподаватели. Вторичната „смяна на местата“ от Европа към България (например доц. П. Бицили) и в обратната посока, на вече устроени тук професори (например опътуването на световноизвестния византолог акад. Н. Кондаков в Прага през 1922 г.) потвърждава наблюдението. Но академичната сфера разкрива и един друг аспект на опозицията, неотбелязван досега.

Конвенционалният дискурс осмисля руското емигрантско присъствие във възприемащата „чужда“ културна среда като монолитно. Но, както казахме, отвъд охранителния праг на консолидиращото *Мы* действат остри сблъсъци, непонятни и недостъпни за външния наблюдател. В руската културна общност у нас в началото на 20-те години, наред с политическите, идеологическите и икономическите противопоставяния много остро е и интелектуално-научното. В този план бихме могли да разграничим, най-общо, две суб-културни пространства: първото – заемано от вече утвърдените в Русия имена, т.е. на институционализираните ТАМ, станали и останали авторитети *И* за българската научна и културна общественост; второто – на „младото поколение“ учени, чиято академична кариера е осуетена по време на Смута, т.е. на неинституционализираните и респективно непознати за българската аудитория. Противопоставянето между тези две групи е и сложно и нееднозначно. Вътре в „своето“ оградено пространство, стремящо се да възпроизведе руския социум, това е извечният конфликт между поколенията, изострен допълнително от разделното време.(7) От друга страна, по отношение

(7) „Бащите ни ядоха кисело грозде, а зъбите на децата скоминясаха“ ще процитират пророк Йеремиа по време на юбилейното събрание за честването на 70-годишнината на П. Милоков в София и това ще предизвика скандал. Случаят ни беше разказан от един от участниците в събраниято, покойния княз А. П. Мещерски.

на външната, т.е. новата възприемаща среда, „младите“ трябва да преодоляват и още един праг – „познатост-непознатост“. За младите, като напр. доцентите княз Н. Трубецкой, К. Мочулски, чийто път към голямата наука е бил старателно подготвян; планиран и дори, ако щете, „генетично програмиран“, емоционалните проявления на преодоляването са изключително болезнени: първо, защото научният хоризонт на нашия университет за тях е бил не просто нисък, той е бил невъзможен; и второ, защото като авторитети тук са предпочетени и утвърдени тъкмо представители от периферийните руски университети.

Така че напускането на „временния пристан“ София е борба за преодоляването точно на тази опозиция. В парадигмата ѝ, макар и с обратен знак, може би трябва да се търсят и причините за възникването и появата на „евразийството“ точно в София. В изначалната си точка то се самоосмисля и като отпор срещу утвърдената, институционализираната идеологическа митологема, една болезнена реакция на младите, на несъстоялите се.

Опозицията „център-периферия“ е още по-осезаема сред „пищещото братство“. Днес ние се опитваме да извадим от забрава имената на Александър Феодоров и Любов Столица – двете най-известни фигури сред творците на „Руската София“, което, разбира се, е стремеж за метатекстовото ни вписване в парадигмата на „Завръщането“. Но дори и като присъствие само, фигурата на Бунин (от примера) изглежда невъможна редом до тях, около тях. До Феодоров и Столица можем да поставим и други, гръмка зовящи се поети, устройвали шумни четения на свои творби и издали по няколко книги..., и почти веднага забравяни. Ала всички те вкупом носят ясното съзнание за собствената си значимост, възможна единствено в пространството на „периферийната“ София.

Емигрантското битие на т. нар. Първа вълна представлява една изключително сложна като комуникация, стратегия и идеология културна ситуация. Поради натрапеността на изгнанието, както казахме, то е осъзнат стремеж за съхраняване на собствения идентитет в новата среда. Но от друга страна, то е и наложена необходимост за съвместяване на СВОЕТО и ЧУЖДТО, т.е. охранителният механизъм диалогизира с необходимостта от културно съвместяване с възприемащата среда, с готовността и възможността да се инкорпорира „руският текст“ в „чуждите“. Оказалите се в емиграция носители на руската култура кодират поведението си „месианистически“: „Мы – не в изгнании, мы – в послании“ – ще заяви Зинаида Гипиус. Така върху охранителния императив („култура в себе си“) се наслагва и другият пласт – трансформирането ѝ в „култура за другите“. В нашия случай българската страна активно търси срещата, но основният акцент тук е за идеологическата плоскост, върху която тя я диалогизира.

България посреща изгнаниците в тежко социално-икономическо положение след току-що приключилата война, от която е излязла отново като победена, и с още един огромен бежански поток – на българите от Македония и Тракия. Но въпреки икономическата криза, социалната разруха и политическата нестабилност намира сили да приюти и помогне на „своите родни братя, нелепо оказали се противници в наскоро завършилата война“ (8). Тук не е мястото да посочваме затрогващи

(8) Вж. Славянски глас, 1921.

примери за помощта на обикновените българи към руските изгнаници. В този „битов“ аспект на срещата е необходимо да се открият няколко важни момента, които са от значение за формиране на интелектуалния профил на колонията.

Когато става дума за физическо оцеляване, особено в по-ранния, все още неизяснения етап на емигрантското битие, предпочитането на по-добрите, по-изгодните социално-икономически условия за съществуване е решаващо. В този контекст е и напълно понятно пренасочването на бежанците към другите европейски центрове. Но има и нещо друго. В България грижата за бежанците от Русия – предоставяне на храна, дрехи, медицинска помощ, финансови средства, устройване на работа – е дело главно на отделни личности и обществени организации (примерът с Б. Пенев и Бунин), *но не и на целенасочена държавна политика*. В сравнение с България Сърбия например осъществява определена селективност точно като институционална стратегия спрямо цялото емигрантско тяло – тя осигурява по-добри условия главно на лицата с висше образование, независимо от коя област на знанието са те. Да не говорим за „Руската Прага“, формирана „изкуствено“ (9) благодарение на личните протекции на президента Масарик – високите заплати, немислими в другите емигрантски академични центрове, са само за професорите с име и европейски престиж. Така потенциалите за духовното развитие на руската колония в България са и следствие от липсващата институционална стратегия на българската страна да манипулира срещата.

От значение за духовния облик на колонията са и параметрите на културния план, в който протича срещата. От гледна точка на възприемащата страна основен момент в този диалог се оказва допускането, „разрешаването“ на самостоятелно съществуване на „другия“. В различните европейски центрове този процес протича различно, най-общо поради различното културно равнище на всяка от тях.

Българската страна диалогизира срещата изцяло в пространството на „собствен си“ образ за „другия“. В това общуване тя не успява да се абстрахира, да се отстрани от сантименталните измерения на митологемата „брат Рус“ и да види партньора като самостоятелност – тя вижда „брат Освободител“, „брат славянин“, страдащия, жертвата, но не и културния приносител, от общуването с когото би могла и да се възползва. А това означава, че тя не успява да ограничи „себе си“ в „собственото си“ пространство и следователно не допуска съ-съществуването в него и на „другия“. В контекста на славянския етнос, и като обща идеологическа основа за съпоставяне, Чехия и България стоят на противоположни полюси, а Сърбия заема своеобразно междинно положение, като видимо се приближава до Прага. В Прага и Белград съществуват свои „затворени“ културни и академични институции, а в София, доколкото ги има, те винаги са съ-членени с български елемент. Един пример. Както посочихме, тук се появява едно от най-ранните издателства. Но забележете: то възниква като „Российско-Болгарское“ и се задължава да издаде и няколко десетки книги за нуждите на българското стопанство (10).

По-нататък. Българската страна не само че не успява да ограничи „другия“ като самостоятелност, но за нея той е възможен, мислим, ценностен, основно като

(9) Вж. *Ольденбург, С.С.* Русские дела. (Политический обзор). – Русская мысль, София, 1921, V-VII.

(10) Същото би могло да се каже и за „Свободния университет“ в София, който е бил замислен като самостоятелно руско висше учебно заведение („Балканский близко-восточный институт“), но е функционирал под българско административно управление..

„другият за мене”. В българското пространство и за българския читател като значими се определят текстове на руски автори (учени, писатели, журналисти) върху българската проблематика. Ето защо изследванията на един проф. М. Попруженко върху българската средновековна история се определят като „приносни в науката”, а сравнително-езиковедските проучвания на княз Трубецкой (напр. „Сравнителна морфология на най-главните индоевропейски езици”), меко казано, като „специфични”.

Нагласата, настройката, ориентацията на българската читателска аудитория (като цялост) е към консумиране на познати ѝ текстове; нейният дискурс е по-скоро емоционално, отколкото рефлексивно ориентиран. Като основен ракурс на срещата „консерватизмът” на възприемащото съзнание налага „славянската идея”. Овъншняването, самопревеждането на руската култура върху тази плоскост в България води до промяна на нейното кодиране и до различното отношение към срещата на посочените по-горе две суб-културни общности от емигрантската колония.

Намерили подкрепа сред българските си колеги и приятели, значителна част от руските интелектуалци („старите” професори, журналисти и ред писатели) са склонни към реверанс с българската аудитория. Те възприемат с усърдие ролята на адаптори на „своето” тъкмо върху плоскостта на „славянската идея”. Тази тенденция се откроява сред повечето руски емигрантски издания от онова време (11). Българското културно съзнание участва активно в диалога в този аспект на преводимост на руската култура и съответно тъкмо в него е и присъствието на български автори в руския печат.

Една по-малка част от руската аудитория отказва необходимостта от „диалогизиране” на срещата, т.е. от самопревеждане за възприемащата „чужда” среда. В този план би следвало да се интерпретира „софийското” битие на сп. „Руская мысль”, непопуляризирането на „евразийството” или подновяването на споровете между славянофили и западници. Но в случая е по-важно да се подчертае, че българското културно съзнание остава тотално индиферентно към тези иманентни изяви на руската култура, тъй като то не ги мисли като значими, стойностни за себе си (12).

Казано по друг начин, моделът за „другия”, който българската страна налага в срещата, предпоставя и редуцията у диалогизиращия партньор при „утвърждаване на собственото му битие за другите”. Руската култура в България не „взривява” българското културно пространство, защото тя вече не е Голямата култура, а Адаптираната към другия култура. Българското културно съзнание налага редуцирането на тази култура и така пропуска своя шанс за културното си надрастване.

И в това, уви, е един от големите комплекси на българската култура – неспособността ѝ да надскочи собствената си сянка. За съжаление днес, макар и с обратен знак, „провинциалният” ни комплекс „избива” отново – склонни сме да надценяваме реалната стойност на руското емигрантско присъствие в България като неприкрит опит да мерим ръст със „състоялите се” емигрантски столици на принципа – „и ний сме дали нещо на света”.

(11) Вж. материалите в сп. „Балканский журнал” и в „Россия”.

(12) Срв. например с първата българска рецензия за „евразийството” – Везни, г. III, кн. 2, с. 30-32.